

1939/40 k.l.-LXVII. *We Lwowie. Nakladem Politechniki lwowskiej. 1920–1939. S. 60-80.*
 9. *Z wystawy rysunkow sluchaczow Politechniki lwowskiej // Czasopismo techniczne Nr.21. Lwow, 10 listop., 1891. S.169.* 10. *Особистий архів Ш.А.Багенського. Фонд 3. Опис 4. 84; 4.27; 4.102.*
 11. *Особистий архів Ш.А. Багенського. Фонд 3. Опис 4. 84; 4.27; 4.102.* 12. *Записано автором 25.03.1996 р. з слів Р.М. Липки.*

УДК 711

Г.П. Петришин

ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ МІСТОТВОРЕННЯ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

© Петришин Г.П., 2001

Визначено основні тенденції, закономірності та особливості розвитку мережі міст в ході історичного урбанізаційного процесу у Західній Україні під впливом комплексу факторів, які впливають зі змін у політичній та економічній ситуації у різні історичні періоди.

The main tendencies, laws and peculiarities of development of the city net during the urbanizational process in Western Ukraine were defined under the influence of factors, which follow from the changing political and economic situations in different historical periods.

Зважаючи на обмеження наукових контактів кількох генерацій, Україна з її динамічним урбанізаційним процесом, який перейшов тисячоліття, залишається “terra incognita” для зарубіжних дослідників. В той же час протягом ХХ-го століття у Європі (Відень, Лінц, Мюнстер, Варшава, Краків та інші) сформувались солідні школи містознавства, які обіймають численні споріднені галузі. У цьому контексті стало необхідним проаналізувати та критично порівняти наукові здобутки, особливо у галузі вивчення містотворчого процесу на прикладі західноукраїнського регіону, для якого характерним є континуїтет міського життя. Як об’єктивний інструмент дослідження містотворчого процесу застосовано методику факторного аналізу.

Закономірно, що метою дослідження є виявлення основних передумов, закономірностей та особливостей розвитку мережі міст в ході історичного урбанізаційного процесу у Західній Україні під впливом комплексу факторів, які з’являються внаслідок змін у політичній та економічній ситуації у регіоні у різні історичні періоди.

Досвід дослідження мережі міст України переважно розпорошено у публікаціях історичного та історико-географічного спрямування, де він висвітлюється однобічно, у межах та традиційними методами даної дисципліни. Загальні праці історико-містобудівельного характеру, за окремими винятками, розглядають урбанізаційний процес поверхово, не враховуючи континуїтет міського розвитку і не охоплюють ані вповні територію України, ані її крупні регіони. Як правило, у практиці досліджуються вирвані з контексту окремі міста.

Дослідження містотворчого процесу опирається на ряд важливих понять та визначень, таких як: “дефініція міста та типологія міст;” “мережа міст;” “періодизація урбанізаційного процесу;” “рівень урбанізації;” “містотворчі фактори”.

Дефініція міста спирається на критерій якісної відмінності від аграрних територій. Критерії, на підставі яких зараховують поселення до міст чи містечок, змінюються, і тому порівняння кількості міст і міського населення у різні доби носить риси умовності. Окремі ознаки міста різняться для кожного часу і кожного простору. Загалом місто характеризується: величиною (передусім кількістю жителів); закритістю поселенської території та її компактністю; щільністю забудови. Для сучасного міжнародного порівняння розвитку міст і рівня урбанізації враховуються міста із середньою чисельністю жителів понад 20 тисяч.

Мережа міст – це система в певних державних границях, що стикається і співпрацює з іншими системами. Термін “мережа міст” не повинен ототожнюватись із рівномірним просторовим укладом міських осередків, а визначає оптимальну форму розташування міст під впливом комплексу факторів, характерних для даного історичного періоду.

Періодизація урбанізаційного процесу логічно спирається на загальноприйнятту історичну періодизацію (табл.1.), а проблеми урбанізації розглядаються у взаємозв’язку із соціально-економічними, політичними, ідеологічними особливостями кожного історичного періоду, що дозволяє визначити активну систему містотворчих факторів. Крупні періоди в історії України – це як періоди власної державності, так і періоди приналежності до окремих країн, імперій, союзів тощо. Така змінна приналежність дозволяє охарактеризувати межі періодів як злами, катастрофи, завершення затяжних криз, війни, поділи на основі угод тощо. Зміна політичного устрою і відповідно моделі економічної системи призводить до взаємопов’язаних послідовних змін: системи містотворчих чинників; дефініції міста і їх категорій; мережі міст; рівня урбанізації.

Періодизація містотворчого процесу Західної України

I. Доіндустріальний період:	1 – період зародження розселення	а – доміський період (до к. VIII ст.)
		б – період протоміський (IX–X ст.)
	2 – період давньоруський	а – державний (Київська Русь (IX–XII ст.)
		б – самостійних феодальних князівств (окремі землі, Галицьке та Волинське князівства, Галицько-Волинське королівство (1199–1340 рр.)
	3 – період польсько-литовської колонізації	а – регіон у складі Королівства Польського (1349–1569 рр.) та Великого князівства Литовського (1341–1569 рр.)
		б – регіон у складі Польсько-Литовської Речі Посполитої (1569–1772 рр.)
	4 – імперіальний період	регіон у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (1772–с. XIX ст.)
	II. Період індустріалізації:	
		регіон у складі Польщі, СРСР, Чехії, Румунії (1918 – 1939 рр.)
6 – радянський період		регіон у складі СРСР (1939–1991 рр.)
7 – сучасний стан		регіон у складі незалежної України (1991–2001 рр.)

Історія розвитку світової урбанізації поділяється на два фундаментальні періоди: доіндустріальний період та період індустріалізації, причому злам прив'язується до утворення мережі залізниць близько середини XIX ст. Внутрішня періодизація урбанізаційного руху для кожних країни чи регіону має індивідуальний характер, проте він узгоджений із світовими тенденціями, тому для Західної України приймається така:

Передіндустріальний період (до XIX ст.) характеризується створенням дисперсної мережі дрібних міських поселень із незначними типологічними різницями та диференціацією. Такі характеристики дозволяють використовувати як основний показник урбанізованості території кількість міських поселень. У період індустріалізації (XIX–XXст.) зростає диференціація міських поселень, тому як основний показник урбанізації виступає частка міського населення.

Для класичного розвитку урбанізаційного процесу у межах конкретного історичного періоду є властивим поділ на 5 фаз, які є підставою побудови т.зв. «кривої урбанізаційного розвитку»:

- 1 – стагнаційна фаза (система старих факторів розвалена, нові фактори перебувають лише у зародковій стадії);
- 2 – розвиток (міста утворюються під впливом розвитку системи нових факторів, тобто можуть виникати під дією одного фактора, а потім доповнюватись іншими);
- 3 – розквіт (діє збалансована система факторів, які на тлі загального зростання населення набирають ваги);
- 4 – регрес (зупинка розвитку та накопичення проблем, оскільки з'являються нові фактори, які не були враховані моделлю економічного розвитку);
- 5 – криза міст (система старих факторів є у стані дисонансу або розвалена, нові фактори перебувають лише у зародковій стадії).

Теоретично «крива урбанізаційного розвитку» на основі даних переписів населення може будуватись для кожного окремого міського поселення, а їх сума точно передасть характер освоєння регіону. Проте брак точних даних до часу впровадження регулярних переписів населення – від II-ої половини XIX ст. – дозволяє використовувати систематизовані дані, які будуються на основі кількості міських поселень та їх типології для певних історичних періодів. «Крива» має характер синусоїди із визначеними позитивними та негативними екстремумами.

Загальний процес урбанізації в Україні формується під впливом двох важливих тенденцій, які впливають із дії політичного фактора: а) – централізації, яка приводить до концентрації міських функцій і є початковою формулою містотворчого процесу при зміні політичного укладу; б) - децентралізації, яка призводить до дисперсії міських функцій і є шляхом розвитку містотворчого процесу.

У доіндустріальний період поняття про місто в Україні, виходячи з давньослов'янського поняття общинного центру, поступово з бігом часу переходить у поняття фортеці і місця перебування державної влади, далі є поняттям про торгову общину, яка наділена особливими правами і торговими пільгами, нарешті, значення міста обмежується поняттям ринку для сільських виробів. Система давньоруського розселення, почавши з кінця XIII ст., а особливо у II-й половині XIV ст., зазнає щораз більших просторових трансформацій, як основа для розвитку систем розселення пізніших періодів. Ці зміни відбувалися у різному темпі залежно від розташування землі та її природно-ландшафтних характеристик. Для України розвиток окремих регіонів був нерівномірним і структурно різним, оскільки її територія була полем

колонізації сусідніх держав. Процес розвитку міст в індустріальний час є надзвичайно динамічним. У всій Європі у XIX ст. відмирає пізньосередньовічна і утворюється нова мережа міст на основі інших містоутворюючих факторів, які прийшли разом із т.зв. промисловою революцією. Розвинулись міста, які були транспортними пунктами в новій залізничній мережі. Переміни в економіці не потребували вповні історично-сформованої мережі міст і містечок. Для розвитку промисловості достатньо було міст, вибраних серед історично сформованих за принципом найбільшої відповідності, тобто імпульс зросту отримали лише деякі старі міста. З приходом соціалізму значна частина міст була відкинута із категорії міських поселень, а з 1950-х років почався новий етап централізованої індустріалізації та агломерування міських систем.

Об'єктом дослідження є мережа міських поселень Західної України у якомога повнішому переліку, враховуючи існуючі, у т.ч. переведені сьогодні у ранг сіл, а також відомі за історіографічними чи картографічними джерелами чи виявлені археологічно. Предметом дослідження є міські поселення як складові одиниці системи розселення, параметри мережі міських поселень регіону у різні історичні періоди, процеси і фактори містотворення у мережі поселень, специфіка формування і розвиток функціонально-просторової структури системи поселень регіону.

Основні задачі дослідження та відповідно наукова новизна одержаних результатів полягають у:

- узагальненні досвіду вивчення процесу містотворення на території України, окресленні кола нерозв'язаних питань та перспективних напрямів дослідження;
- у систематизації матеріалів статистичних даних, матеріалів історіографічних, картографічних та археологічних досліджень міст, введенні у науковий обіг систематизованої інформації про понад 1000 міських поселень 8 областей західної України;
- опрацюванні методології дослідження, яка спирається на факторний аналіз процесу містотворення;
- періодизації урбанізаційного процесу в Західній Україні;
- виконанні “зрізів” – реконструкцій мережі міст для регіону в окремі історичні періоди;
- виявленні факторів, які впливають на процес містотворення та розкритті факторної залежності процесу містотворення;
- визначенні критеріїв оцінки та опрацюванні системи взаємодії містотворчих факторів, визначенні “правил комбінації” сукупності містотворчих факторів та співвідношення їх дії у містотворчому процесі в окремі історичні періоди;
- визначенні основних характеристик містотворчого процесу, механізму формування історичної мережі міст, її кількісних та якісних характеристик та структурного аналізу в окремі історичні періоди на основі охоплення кількісними методами широкого кола об'єктів містобудування від VI-VII ст. до XXI ст.;
- формулюванні основних закономірностей процесу історичного містотворення у Західній Україні.

Отже:

1. Недооцінювання і нез'ясування ролі українського міста є основною хибою дотеперішньої історіографії. Аналіз історіографії показує, що кількість міських поселень в Україні є поняттям остаточно не усталеним. Так само, як і дефініція міста, особливо для ранніх історичних періодів (або існує кілька різнокритеріальних визначень, що не охоплюють

цілості поняття "місто"). Тому у подальших дослідженнях буде спостерігатись властивість до значного збільшення усереднених і узагальнених повсюдно вживаних даних, особливо у часовому відношенні до минулих періодів, у територіальному – у східному напрямі.

2. Основні закономірності історичного урбанізаційного процесу у кожному із історичних регіонів України формуються під впливом комплексу факторів, які впливають зі змін у політичній та економічній ситуації у регіоні в різні історичні періоди. Ці закономірності відбиваються у характеристиках мережі поселень Галичини, у специфіці формування і розвитку функціонально-просторової структури системи поселень регіону та рівні урбанізації.

3. Громіздкість досліджуваного матеріалу, а також у більшості втрачений фактологічний матеріал з ранніх історичних періодів не дозволяє уповні використати методикую факторного аналізу, спертого на математичні операції з великою кількістю точних даних, тому у роботі, окрім виявлення сукупності діючих факторів, зроблена спроба визначення закономірностей їх дії як: сумісність; направленість та сила дії; взаємна стимуляція чи нівеляція дії; поділ на внутрішні (довготривалої дії) та зовнішні (короткотривалої дії); «правила комбінації» тощо.

4. У часовому відношенні протягом більше ніж тисячолітнього містотворчого процесу кілька разів змінювалась структура мережі міст, оперта на новозбудований, відповідний до економічної моделі окресленого історичного періоду "диференційний ланцюг" (типологія міст) міських поселень. Кожен раз при зміні засад урбанізації, що було пов'язано із політичними подіями в Україні, нова мережа міст, спираючись на давню, примножувала їх кількість, оскільки старі міста, які не відповідали новим факторам, переміщались у кінець "диференційного ланцюга" міських поселень, виконуючи завдання, викликані внутрішніми факторами локального характеру.

5. У періодизації урбанізаційного руху важливим є виділення самостійних (протягом яких регіон існує як самостійне державне, принаймі автономне, утворення) та імперіальних (коли регіон є відносно центру периферією) політичних періодів, коли діють системи протилежних за направленістю (від- та доцентрових) факторів. Можна зауважити, що зовнішнім факторам імперіальних періодів властива потужна, але короткотривала дія, і у випадку, коли відсутня підтримка внутрішніми факторами, вони відіграють деструктивну роль у загальному урбанізаційному процесі.

6. Як правило, у кожен історичний період формується певна група міст, які є виразниками принципів урбанізації свого часу. Чисельно ця група не є визначальною у системі розселення і при переході до наступного періоду деградує або зрівнюється своїми характеристиками з іншими міськими поселеннями.

7. Простежується шлях оптимального розвитку міст – від їх утворення і формування мережі у ранньослов'янський період до міст, які мали самоуправління, підтвержене Магдебурзьким правом. Прийняття Магдебурзького права на Україні сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан. Хоча це право не відіграло тієї ролі, що на Заході, проте, вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало одним з важливих факторів культурного і правового наближення України до Західної Європи. Доки тривав континуїтет розвитку міста, доти можна стверджувати про автохтонність і специфіку українського міста. У XIX ст. відбувається відмирання мережі міст з пізньосередньовічними якостями і утворення нової на основі інших містоутворюючих факторів, пов'язаних з індустріалізацією.

8. У допромисловий період всі зміни у формуванні мережі міст відбуваються на фоні неухильного зростання щільності населення та збільшення частки міського населення (окрім періодів воєн, коли частка втрат міського населення була значно вищою відносно загальних втрат). Розселення на новоосвоюваних чи новоколонізованих територіях в Україні починалося від утворення опорних вузлів мережі міст згідно з домінуючим фактором, яка згодом доповнювалася іншими типами поселень. Основним фактором містоутворення в Україні, що була щитом Європи від східних навал, слід вважати оборонний фактор. Життєзабезпечуючим фактором і найтривалішим є аграрний. Інші фактори, такі як торговий чи ремісничий, лише впливають на диференціацію міста та на час його життя.

9. Суспільству властиві дві форми існування, які образно поділяються на феодалізм (натуральне господарство – «я все зроблю сам») і урбанізм (процес активного обміну здобутками цивілізації - «я продаю свої вміння за інші блага»). Перехід від однієї форми до іншої відбувається залежно від економічного розвитку поступово, шляхом загушення мережі міст, яка є мірилом економічно-суспільного зростання. Індустріальна революція перешкодила поступовості цього еволюційного за своєю природою процесу, переносючи акцент на концентрацію нових властивостей, яка відбувалась у кілька етапів. Почали утворюватись урбанізаційні центри, потім мережа, потім злиття центрів і утворення агломерацій. Накопичення негативних властивостей у наступних конурбаціях стало стимулом для поширення урбанізаційних рис на всю мережу розселення. Завершився цей процес у сьогоднішній світовій практиці лише в окремих регіонах, наприклад, у західних землях ФРН.

10. Містотворчі фактори діють завжди як система різновеликих потужностей, які сумуються за своєю прогресивною або регресивною дією. Поділяються на внутрішні – стабільно-прогресивні для всіх періодів (у першу чергу це обслуговування внутрішнього ринку) і зовнішні – щораз нові при організації різних нових моделей економічного розвитку суспільства, яким властива стимулююча дія у межах окремого періоду.

11. Зміна історично-правових критеріїв оцінки міст на функціональні, демографічні чи господарсько-економічні руйнує поняття історично сформованого міста та впливає спочатку на зменшення їх кількості, а потім на формування мережі міст згідно з прийнятими новими дефініціями.

12. Процес містотворення (урбанізації) в Україні є логічним продовженням процесу розвитку міст у Західній Європі, а згодом у Середній Європі, є процесом порівняльним за різними якостями та характеристиками, його величиною і насиченістю, досягаючи апогею у різних землях України у європейському контексті у новий час – починаючи із західних земель наприкінці XVI ст. і у східних протягом XIX століття.

13. Порівняно із іншими країнами Середньої і Західної Європи сьогодні мережі міст України властива гіперконцентрація, що впливає на якість середовища проживання людей і утримує полярну дефініцію між містом і селом. У «дефініційному ланцюгу» слабкою є частка середніх міст, малих і найменших міст є замало згідно з вимогами всеохоплюючої урбанізації. Образно кажучи, багатоголовий урбанізаційний утвір (агломерації) тримається на слабкому тілі (середні міста) і не може активно функціонувати через відсутність закінчення (малі міста). Зберігається поділ системи розселення на дві частини: урбанізовану, що було закладене у єдиній системі розселення як скелет функціонування СРСР, та «феодальних полів» поміж осями агонізуючого в сьогоднішній економічній ситуації урбанізаційного скелету.

14. Методика досліджень міст для окремо обраного регіону – Західної України - згодом може поширитись для міст України. Адже, як показує аналіз урбанізаційного процесу в Україні, саме західноукраїнські землі із континуйованим міським середовищем є містком між європейським і східнослов'янським містотворенням.

15. У зв'язку із геополітичною ситуацією України та ходом історичного розвитку характерною ознакою процесу містотворення загалом і для окремих історичних регіонів є нестабільність та змінність міського статусу. Ця риса становить основну відмінність від європейського містотворення.

16. Починаючи від 1340 до 1990 року всі періоди історичного містотворчого процесу потрапляють під визначення імперіальних, з різницею у напрямі та віддаленості до центру (Краків, Вільно, Варшава, Петербург, Відень, Москва) та урядовій програмі розвитку для регіону, що могла посідати забарвлення від колоніальної до відносно самостійної. Тут загальною рисою урбанізації є у першу чергу стрімке зростання столиці імперії і лише згодом – розвиток окремо вибраного регіонального центру. У системі розселення переважають “феодальні поля”. Якщо для західноукраїнського регіону діаметрально змінювалось розташування столиць і відповідно напряму дії містотворчих факторів, то периферійність його положення залишалась стабільною, а разом з тим залишалась стійкою тенденція урбанізаційного застою.

17. Урбанізаційний застій (тобто нереагування на нові фактори зовнішнього характеру) має свої позитивні якості у вигляді збереження традиційної системи розселення та ролі міст у ній, збудованих на системі внутрішніх факторів.

18. Для міст, які формують урбанізаційну мережу Західної України, характерна їх дрібнорозмірність та дисперсне розташування. Ці властивості завдяки великій інерційності системи завжди переносяться з попереднього у наступний період.

19. Сьогоднішні міграційні процеси працездатного населення в Україні та аналіз капіталовкладень у будівництво протягом останнього десятиріччя вказують на те, що формується урбанізаційна модель імперіального (“концентрованого-у-центрі”) характеру, а подальший розвиток мережі міських поселень, стагнаційність якої поглиблюється, залежить від урядових програм і може спиратись на регенерацію мережі історично сформованих міст.